

ΝΗΣΟΣ ΑΝΔΡΟΣ

*Παράδοση, Πολιτισμός,
Περιβάλλον, Ανάπτυξη, Κοινωνία*

ΚΕΙΜΕΝΑ

Νίκος Βασιλόπουλος	Θεόδωρος Ζήσης
Γιάννης Πίππας	Γωγώ Μερτή
Θεοδώρα Πετανίδου	Βαγγέλης Πισσίας
Γιώργος Πάλλης	Γιώργος Ε. Δαρδανός
Νίκος Αυγουστής	Αλέξανδρος Μαβής
Αγγελική Μενεγάκη	Γιώργος Χριστοφορίδης
Μαρία Ζησούλη	Μαρία Κυριαζή

ΚΑΛΟΚΑΙΡΙ 2018/12

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΥΠΩΘΗΤΩ - ΑΘΗΝΑ

Δημήτρης Δημητρόπουλος*

ΓΗ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ
ΣΤΗΝ ΑΝΔΡΟ ΤΟΥ 17ου ΑΙΩΝΑ

«το ταχρήρι [: απογραφή] των νησιών έγινε εις τους 1670: όπου έστειλεν η Βασιλεία και εμέτρησεν ανθρώπους παιδιά, χωράφια με το σχοινίον (και ήτο το σχοινίον οργυαίς 21): και εχαράττωσεν τα νησία: και εδιοριζόντουσαν κατά τον διορισμόν του σχοινίου ένα τόσον το νησί: οι δε προεστώτες του τόπου έβαλλαν και εστημάριζαν τα αμπέλια και τα χωράφια του καθενός κατά το μαζούλι [: παραγωγή]».

Με τα λόγια αυτά περιέγραφε, το 1781, στον κώδικα της Μονής Ταξιαρχών της Σεριφου, ο μοναχός Καλλίνικος Γρυπάρης τη διαδικασία καταγραφής ανθρώπων και κτημάτων που διενεργήθηκε στις Κυκλάδες πριν από ένα αιώνα και πλέον, δηλαδή: στα 1670 ήρθαν αξιωματούχοι της οθωμανικής διοίκησης και σε συνεργασία με τους τοπικούς επικεφαλής της κοινότητας κατέγραψαν τους κατοίκους και μέτρησαν με το σχοινί τη γη του κάθε ιδιοκτήτη. Το αποτέλεσμα της δουλειάς τους ήταν η σύνταξη αναλυτικών καταλόγων, με μορφή κτηματολογίου, όπου περιλαμβάνονται τα νοικοκυριά – με βάση το όνομα του αρχηγού καθενός – και τα περιουσιακά στοιχεία που ανήκουν στη μερίδα του. Το τμήμα της σημαντικής αυτής καταγραφής που αφορά την Άνδρο επεξεργάζεται, μελετά και παρουσιάζει ο Ηλίας Κολοβός στην υποδειγματική μελέτη του: *Όπου ην κήπος. Η μεσογειακή νησιωτική οικονομία της Άνδρου σύμφωνα με το οθωμανικό κτηματολόγιο του 1670*. Το βιβλίο αυτό είναι το δεύτερο του συγγρα-

* Ιστορικός στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

φέα για την Άνδρο, καθώς το 2006 είχε προηγηθεί η εξαιρετική εργασία του για τη μετάβαση του νησιού στην οθωμανική κυριαρχία («Η νησιωτική κοινωνία της Άνδρου στο οθωμανικό πλαίσιο», *Ανδρικά Χρονικά* 39, έκδ. Καίριος Βιβλιοθήκη).

Από τα μέσα περίπου του 20ού αιώνα τα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα έχουν βρεθεί στο επίκεντρο της έρευνας. Σε μία εποχή άνθησης της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας και αξιοποίησης της ποσοτικής επεξεργασίας των δεδομένων των ιστορικών πηγών, τα «τεφτέρια», που συντάσσαν για φορολογικούς λόγους οι Οθωμανοί διοικητικοί υπάλληλοι, θεωρήθηκαν ως η βασιλική οδός γνώσης των πληθυσμιακών μεγεθών, του φορολογικού συστήματος και συνολικότερα της οικονομικής και κοινωνικής δομής επιμέρους περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στο διάστημα που μεσολάβησε παρήχθη μια πολύ πλούσια βιβλιογραφία, με βάση τα πορίσματα που προκύπτουν από τα δεδομένα των καταστίχων. Συν τω χρόνω, υπήρξαν και αμφισβητήσεις και αναπτύχθηκε έντονος διάλογος για την αξιοπιστία και τον τρόπο χρήσης των στοιχείων τους, στον οποίο μετείχαν ενεργά με σημαντικές συμβολές και οι έλληνες οθωμανολόγοι, οι οποίοι κατά τη γνώμη μου συγκροτούν έναν επιστημονικό κλάδο με διεθνή παρουσία και αναγνώριση.

Πιστεύω ότι το βιβλίο του Ηλία Κολοβού συνιστά μία απτή απόδειξη της μεγάλης αξίας των οθωμανικών αυτών πηγών. Αξίας, όχι μόνο για τον πλούτο πληροφοριών που προσφέρουν αλλά και για τη διπλή ιδιότητα που χαρακτηρίζει κάθε καλό εργαλείο έρευνας: τη δυνατότητά του δηλαδή να απαντά σε προϋπάρχοντα ερωτήματα –κάποια από τα οποία απασχολούσαν ήδη και τους συντάκτες των καταστίχων– και ταυτόχρονα να δημιουργεί νέα ερωτήματα και ερεθίσματα περαιτέρω έρευνας. Θα αναφερθώ σε μερικά από αυτά:

Καταρχήν οι άνθρωποι. Πόσους κατοίκους είχε άραγε η Άνδρος; Ήταν αραιοκατοικημένη ή πυκνοκατοικημένη; Ο Ηλ. Κολοβός καταμετρά 1.404 υπόχρεους καταβολής κεφαλικού φόρου και 1.344 υπόχρεους καταβολής σπέτζας (ενός φόρου που βαρύνει ουσιαστικά την ακίνητη περιουσία). Υπολογίζει έτσι, αξιοποιώντας τη σχετική με το θέμα βιβλιογραφία, ότι το 1670 ζούσαν στην Άνδρο 4.500 με 5.800 άνθρωποι (στρογγυλοποιώ εδώ τις ακριβείς δικές του μετρήσεις). Ο πληθυσμός ήταν επομένως μικρότερος από τον σημερινό, αφού στην τε-

λευταία απογραφή καταμετρήθηκαν κάτι πάνω από 9.000 κάτοικοι και οπωσδήποτε πολύ μικρότερος από τον πληθυσμό του τέλους του 19ου αιώνα, όταν το νησί είχε φθάσει τις 19.000 κατοίκους. Εντούτοις, η Άνδρος τον 17ο αιώνα ήταν καλά κατοικημένη για τα δεδομένα της εποχής, αφού είχε για παράδειγμα διπλάσιο αριθμό κατοίκων ανά τετραγωνικό χλμ. από την Πελοπόννησο (15,8 έναντι 8,4).

Καλή σχετικώς κατοίκηση είχαν και άλλα νησιά των Κυκλάδων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. Η επισήμανση αυτή, που προκύπτει από τις πηγές της εποχής, έχει νομίζω σημασία για να κατανοήσουμε στοιχεία της σύγχρονης εικόνας του νησιωτικού χώρου: για παράδειγμα το πυκνό οικιστικό δίκτυο νησιών όπως η Άνδρος και η Τήνος, ή το κυκλαδικό τοπίο, αναπόσπαστο συστατικό του οποίου είναι η τιτάνια μάχη του ανθρώπου να δαμάσει τη γεωγραφία, να καταστήσει καλλιεργήσιμη ακόμη και την πιο άγονη πετρώδη γη. Η όψη αυτή των πραγμάτων δεν έχει νομίζω κατανοηθεί επαρκώς στη δημόσια συζήτηση για την ιστορία των νησιών. Βρίσκεται πάντως στον αντίποδα μιας διαδεδομένης άποψης που θέλει τις Κυκλάδες σχεδόν ερημωμένες λόγω των καταπιέσεων των Τούρκων και της πειρατείας. Οι διαδρομές της ιστορίας όμως είναι συχνά πιο σύνθετες και αναπάντεχες. Μάλιστα, ακριβώς σε περιόδους πολέμων και συνακόλουθα άνθησης της πειρατείας, όπως ήταν οι βενετοτουρκικοί πόλεμοι του δεύτερου μισού του 17ου αιώνα ή ο ρωσοτουρκικός της περιόδου 1769-1774, παρατηρείται μία περαιτέρω πληθυσμιακή τόνωση των Κυκλάδων.

Ένα άλλο ερώτημα που τίθεται στο βιβλίο: Τι έτρωγαν οι Ανδριώτες τον 17ο αιώνα; Ενδεχομένως θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς ότι η απάντηση εδώ πρέπει να αναζητηθεί σε αφηγηματικές κυρίως μαρτυρίες για τις διαιτητικές συνήθειες, για την «κουζίνα» των κατοίκων, για τους τρόπους παρασκευής των φαγητών. Ο Ηλ. Κολοβός προτείνει ένα άλλο, πολύ γόνιμο κατά τη γνώμη μου, δρομολόγιο. Δηλαδή μας λέει ότι η απάντηση στο ερώτημα «Τι έτρωγαν;», διέρχεται μέσω της απάντησης στο ερώτημα: «Τι καλλιεργούσαν;» και στο συνακόλουθό του: «Η τοπική γεωργική παραγωγή μπορούσε να θρέψει τους κατοίκους;» Μελετά, συνεπώς, τα είδη των καλλιεργειών, την αποδοτικότητα της γης και την απόδοση της εργασίας σε αυτήν. Τα στοιχεία αυτά επιτρέπουν σε μεγάλο βαθμό να

τεκμηριωθεί —ή μάλλον να σκιαγραφηθεί— το διαιτολόγιο των κατοίκων της Άνδρου. Η επεξεργασία του κτηματολογίου του 1670 και οι πειραματικές μέθοδοι που εφαρμόζει με επιτυχία κατά τη γνώμη μου ο συγγραφέας —όπως η μετατροπή της φορολογούμενης αγροτικής παραγωγής σε χιλιόγραμμα ισοδύναμα σίτου— προσφέρουν κάποιες απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά.

Μια πρώτη καίρια παρατήρηση του Ηλ. Κολοβού είναι ότι η παραγωγή σιταριού και κριθαριού δεν επαρκούσε να θρέψει τον πληθυσμό, ο οποίος εξασφάλιζε όμως διατροφική αυτάρκεια, χάρη σε άλλες συμπληρωματικές καλλιέργειες. Αυτές αφορούσαν: α) προϊόντα διατροφής (όσπρια, κηπευτικά, αμπέλια), β) προϊόντα που είχαν εμπορευματική αξία, όπως κρασί, μετάξι, κλωστικές ίνες, που κάλυπταν καθημερινές ανάγκες των κατοίκων αλλά απέφεραν και ρευστό χρήμα, το οποίο μπορούσε να μετατραπεί σε τρόφιμα.

Ο συγγραφέας, μετά από σειρά υπολογισμών, προτείνει το πιθανό καλάθι προϊόντων στην Άνδρο του β' μισού του 17ου αιώνα, το οποίο αποτελούνταν σε αδρές γραμμές κατά το 1/3 από δημητριακά, 1/3 από κτηνοτροφικά προϊόντα και το υπόλοιπο από κηπευτικά, καρπούς, φρούτα, λάδι και κρασί. Μεγάλη ήταν και η σημασία του μεταξιού, του προϊόντος της Άνδρου με τη μεγαλύτερη εμπορευματική αξία.

Η ανάδειξη της ισχυρής συμμετοχής των κτηνοτροφικών προϊόντων στη σύνθεση της νησιωτικής οικονομίας της Άνδρου αποκαθιστά ένα κενό στη βιβλιογραφία και στις γνώσεις μας. Η κτηνοτροφία αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, τον «μεγάλο άγνωστο» συνολικά της ελληνικής αγροτικής οικονομίας, καθώς ελάχιστες μελέτες ιστορίας έχουν αφιερωθεί σε αυτήν. Στην Άνδρο τα 8.000 περίπου κεφάλια αιγοπροβάτων και οι 1.470 χοίροι που καταγράφονται στο οθωμανικό κατάστιχο, όπως και ο άγνωστος αλλά ικανός αριθμός βοοειδών, πουλερικών και περιστερικών που εκτέφονταν στο νησί, αποτελούσαν αναπόσπαστο χαρακτηριστικό μίας νησιωτικής οικονομίας που μοιράζονταν ανάμεσα στη γεωργία και την κτηνοτροφία. Η οικόσιτη κατά βάση αυτή κτηνοτροφία, παρότι στο αρχαικό υλικό αρκετών νησιών των Κυκλάδων εμπλέκεται σε σειρά ρυθμίσεων που αφορούν τη χρήση της γης για βοσκή ή τις ποινές για τις ζημιές που προκαλούσαν τα ζώα στις καλλιέργειες, δεν έχει αξιοδοτηθεί ικανο-

ποιητικά. Και αυτό παρά τη συμβολή της στη διατροφή των κατοίκων – που επιτεινόταν μάλιστα από τις αναιμικές αποδόσεις της αλιείας.

Ένα ακόμη ερώτημα, στο οποίο προσφέρουν απαντήσεις τα επεξεργασμένα οθωμανικά κατάστιχα, αφορά στις περιουσίες. Πώς κατανέμονταν οι γαιοκτησίες μεταξύ των κατοίκων; Κυριαρχούσε η μικρή ή η μεγάλη ιδιοκτησία; Ο Ηλ. Κολοβός χαρακτηρίζει το τεκμήριο του 1670 («κτηματολόγιο»), και πράγματι αποτελεί ένα αναλυτικό περιουσιολόγιο των κατοίκων του νησιού. Αυτό για την οθωμανική φορολογική πρακτική δεν αποτελούσε κάτι πρωτότυπο και ξεχωριστό. Αντίθετα μάλιστα, θα λέγαμε ότι αποτελεί τελευταία αναλαμπή μιας τακτικής που ακολουθούν οι Οθωμανοί την εποχή της μεγάλης επέκτασης κατά τον 15ο και 16ο αιώνα, όταν καταγράφουν λεπτομερώς τα εδάφη που κατακτούν, προκειμένου να έχουν σαφή εικόνα των φορολογικών προσόδων. Βέβαια αποκλίσεις από το πραγματικά ισχύον υπήρχαν. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε σε επιστολή του στα 1689 ο καθολικός επίσκοπος Μήλου, κατά την απογραφή του 1670 είχε δωροδοκήσει τους οθωμανούς χωρομέτρους προκειμένου να εγγραφούν λιγότερα κτήματα στη μερίδα της καθολικής εκκλησίας. Εντούτοις, ακόμη και έτσι, η διοίκηση διέθετε έναν αναλυτικό κατάλογο των περιουσιών όλων των κατοίκων. Στους αιώνες που ακολούθησαν η πρακτική αυτή κατέστη ανενεργή στους Οθωμανούς: στα ελληνικά δε πράγματα, σήμερα εξακολουθεί να αναγγέλλεται η δημιουργία εθνικού κτηματολογίου.

Στα κατάστιχα για την Άνδρο του 1670 καταγράφονται πάντως 1.432 ιδιοκτήτες περιουσιών και 50 περίπου ακτήμονες. Ο καταμερισμός τους με βάση τις γαιοκτησίες τους έχει σχήμα πυραμίδας με πεπλατυσμένη βάση: το 80% περίπου κατείχε γαίες μικρής έκτασης και μόνο ένα 5% μεγάλες. Το ίδιο σχήμα πυραμίδας προκύπτει από την κατανομή των ιδιοκτητών αμπελιών και ελαιόδεντρων. Στους μεγαλοϊδιοκτήτες, που κατοικούν κυρίως στη Χώρα, κυριαρχούν τα μέλη των ισχυρών οικογενειών του νησιού, οι «άρχοντες» ή οι «αφέντες» που είδε και ο Τουρνεφόρτ, όταν επισκέφτηκε την Άνδρο στα 1700. Ανάμεσα στους κατόχους μεγάλων εκτάσεων γης απαντούν και κάποιες καθολικές οικογένειες, οι λιγοστοί μουσουλμάνοι του νησιού και μοναστήρια, όπως οι μονές της Αγίας και της Παναχράντου.

Οι ισχυροί γαιοκτήμονες μετέχουν επίσης ενεργά στην κατοχή των πολυάριθμων νερόμυλων και ανεμόμυλων του νησιού, όπως επίσης – σε μικρότερο όμως βαθμό – και των ελαιοτριβείων. Τα στοιχεία αυτά επιτρέπουν να σχηματιστεί το προφίλ των ισχυρών οικογενειών της Άνδρου, των «αρχόντων»: μεγάλη γαιοκτησία, έντονη παρουσία στην αγροτική παραγωγή και ιδιαίτερα στα προϊόντα που προσφέρονταν για εμπορευματοποίηση (όπως το μετάξι), εμπλοκή με την κτηνοτροφία, συμμετοχή στις εγκαταστάσεις μεταποίησης της αγροτικής παραγωγής. Παράλληλα, ανάληψη ρόλων στα κοινωνικά πράγματα, που προσέφεραν κύρος και εξουσία στην τοπική κοινωνία αλλά και δυνατότητες οικονομικού οφέλους, χάρη στη διαχείριση και την ανακατανομή των φορολογικών προσόδων.

Το βιβλίο που συζητάμε χωρίζεται σε δύο μέρη. Ο συγγραφέας στο πρώτο μέρος – το μικρότερο σε έκταση – αναλύει και ερμηνεύει τα δεδομένα των οθωμανικών φορολογικών καταστίχων. Μέσω της ποσοτικής επεξεργασίας, της μέτρησης και του πειράματος, των βασικών δηλαδή μεθόδων που χρησιμοποιεί η έρευνα, επιχειρεί να κατανοήσει την κοινωνία και την οικονομία της Άνδρου, όχι ως μία τοπική ιδιαιτερότητα, αλλά ως ένα δείγμα αγροτικής νησιωτικής οικονομίας του μεσογειακού χώρου. Εντάσσει έτσι το παράδειγμα της Άνδρου σε μία έντονη και επίκαιρη διεθνή συζήτηση για τα χαρακτηριστικά του νησιωτισμού και των νησιωτικών οικονομιών. Τελικά, προσφέρει στον αναγνώστη ένα κείμενο πρωτότυπο, μεστό σε πληροφορίες και γνώση. Εν συνεχεία, στο δεύτερο μέρος, που εκτείνεται σε περισσότερες από 250 σελίδες, ο Ηλ. Κολοβός, σε συνεργασία με τον υποψήφιο διδάκτορα στο Παν. Κρήτης Γιώργο Βίδρα, έχουν μεταγράψει και μεταφράσει το οθωμανικό κτηματολόγιο του 1670. Παραδίδεται έτσι στον αναγνώστη σε εύληπτη μορφή η ίδια η πλουσιότερη αυτή ιστορική πηγή: όλες οι οικογενειακές μερίδες της Άνδρου με τα περιουσιακά στοιχεία που περιλάμβανε καθεμία από αυτές. Η έκδοση συνοδεύεται από αναλυτικά σχολιασμένα ευρετήρια τοπωνυμίων, ενοριών, μοναστηριών, βαπτιστικών ονομάτων και επωνύμων, όπου μάλιστα επιχειρούνται ταυτίσεις και με άλλα ανδριακά ιστορικά τεκμήρια. Το υλικό αυτό – προϊόν συστηματικής και κοπιαστικής εργασίας – αποτελεί μία ανεκτίμητη δεξαμενή πληροφοριών, που θα αξιοποιηθεί από όλους τους μελετητές της ιστορίας

και τους φιλόστορες, και κυρίως βέβαια από εκείνους που ενδιαφέρονται για την τοπική ιστορία της Άνδρου. Είναι ένα εργαλείο μελέτης πολλαπλών χρήσεων, ανοικτό στην επιστημονική έρευνα.

Να αναφέρω ένα μικρό, πολύ πρόχειρο παράδειγμα. Αυτό τον καιρό επεξεργαζόμαστε στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών το Δημοτολόγιο της Άνδρου του 1852 και σταδιακά αναρτώνται τα δεδομένα του στο διαδίκτυο, στην ψηφιακή εφαρμογή «Αρχαιοθήκη Κυκλάδων» (<http://cyclades.eie.gr/>), όπου βρίσκονται ήδη αναρτημένοι και εκλογικοί κατάλογοι του 19ου αιώνα. Επιχειρήθηκε λοιπόν πρόχειρα να ελεγχθεί η αντοχή των ανδριακών οικογενειακών ονομάτων στον χρόνο. Λήφθηκαν, ως τυχαίο δείγμα από το οθωμανικό κατάστιχο του 1670 τα 46 οικογενειακά ονόματα που αρχίζουν από το γράμμα Σ και αναζητήθηκαν στις παραπάνω πηγές του 19ου αιώνα. Τουλάχιστον τα 30 από τα επώνυμα αυτά – δηλαδή πάνω από το 65% – επιζεί δύο σχεδόν αιώνες μετά, στοιχείο σημαντικό για τη συνέχεια των οικογενειών. Επιχειρήθηκε επίσης ανάλογη αναζήτηση σε εννέα βαπτιστικά ονόματα που αρχίζουν από το τυχαία επιλεγμένο γράμμα Λ της οθωμανικής καταγραφής. Οκτώ από αυτά απαντούν επίσης στις πηγές του 19ου αιώνα που αναφέρθηκαν ανωτέρω, ένδειξη ενδιαφέρονσα της ονοματοδοτικής συμπεριφοράς των οικογενειών.

Κλείνοντας, θα ήθελα να επισημάνω ότι η Άνδρος υπήρξε τυχερή διότι υψηλού επιπέδου ανδριώτες επιστήμονες έχουν ενσκήψει με ενδιαφέρον και αγάπη στην ανδριακή ιστορία, συγγράφοντας οι ίδιοι μελέτες για το νησί τους αλλά παράλληλα δημιουργώντας, σε συνεργασία και με ανδριακά χορηγικά ιδρύματα, τις προϋποθέσεις, ώστε και άλλοι μελετητές να εντάξουν την Άνδρο στις ερευνητικές τους αναζητήσεις. Η Καίρειος Βιβλιοθήκη υπήρξε μια σπουδαία στέγη και η βιβλιοπαραγωγή της είναι από δείγμα της προσφοράς της αυτής. Το βιβλίο του Ηλία Κολοβού, που υπήρξε καρπός ευτυχούς σύμπραξης της Καίρειου Βιβλιοθήκης και των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης, εντάσσεται στη γόνιμη παράδοση που χαρακτηρίζει και τους δύο αυτούς εκδότες. Παράλληλα όμως είναι και ένα πολύ όμορφο βιβλίο. Προσεγμένο σε κάθε του λεπτομέρεια, εφοδιασμένο με πλήθος πινάκων και στοιχείων για τα οποία έπρεπε να αναζητηθούν πρωτότυπες τυπογραφικές λύσεις, και στολισμένο με εξαιρετικά σχέδια από χειρόγραφο του 18ου αιώνα, αποτελεί πέραν της

σημασίας του ως ιστορικής μελέτης και ένα τυπογραφικό επίτευγμα. Αναδεικνύει έτσι νομίζω και μία ακόμη όψη των πραγμάτων που συχνά παραβλέπεται, ότι η σύγχρονη και εμπειριστατωμένη έρευνα έχει ανάγκη και ένα καλαίσθητο, ένα όμορφο μέσο επικοινωνίας με το αναγνωστικό κοινό. Θέτει βέβαια ταυτόχρονα ψηλά τον πήχη για ανάλογες προσπάθειες που είναι αναγκαίο να ακολουθήσουν, καθώς όμοιου τύπου οθωμανικά και ελληνικά κατάστιχα από το νησιωτικό και τον ηπειρωτικό χώρο αναμένουν υπομονετικά εδώ και αιώνες τον επιμελητή και τον εκδότη τους. Αλλά αυτό νομίζω συγκαταλέγεται στα δημιουργικά και, συνεπώς, καλοδεχούμενα άγχη.